

9. Сучасна українська мова. Синтаксис / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К.: Наук. думка, 1972. – 516 с.
10. Тишківська Надія. Синтаксична організація чужого мовлення в повістях Бориса Харчука / Надія Тишківська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер.: Літературознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – Вип. 33. – С. 347–353.
11. Харчук Борис. Неслава: Повість / Борис Харчук. – К.: Рад. письменник, 1968. – 131 с.
12. Харчук Борис. Новели / Борис Харчук // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 109–125.
13. Харчук Борис. Оповідання / Борис Харчук // Київ. – 1998. – № 1. – С. 41–60.
14. Харчук Борис. Останні оповідання / Борис Харчук // Вітчизна. – 1988. – № 5. – С. 50–67.
15. Харчук Борис. Останні оповідання / Борис Харчук // Київ. – 1991. – № 1. – С. 9–18.
16. Харчук Борис. Помста : Повість і новели / Борис Харчук. – К.: Веселка, 1970. – 280 с.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2014 р.

УДК 81'367.625:821.161.2-09

Олександра Огринчук

(Івано-Франківський національний
медичний університет)

МОВНО-ВИРАЖАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІЇ СПОСОБУ У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ М. БАЖАНА ТА І. ДРАЧА

Стаття присвячена дослідженню лінгвопоетичних та текстолінгвістичних особливостей дієслова у системі поетичних текстів М. Бажана та І. Драча. Аналіз мовно-виражальних особливостей дієслівної категорії способу підтвердив її виразний семантико-естетичний потенціал у досліджених текстах та засвідчив певні пріоритети письменників у вживанні дієслівних форм.

Ключові слова: поетика, поетичний текст, дієслово, категорія способу, ідіостиль.

Олександра Огринчук. ЯЗЫКОВО-ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИИ НАКЛОНЕНИЯ В ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ М. БАЖАНА И И. ДРАЧА

Статья посвящена исследованию лингвопоэтических и текстолингвистических особенностей глагола в системе поэтических текстов М. Бажана и И. Драча. Анализ художественно-выразительных особенностей обозначенной глагольной категории засвидетельствовал ее значительный семантико-эстетический потенциал в исследуемых текстах. Установлены определенные приоритеты писателей в употреблении глагольных форм.

Ключевые слова: поэтика, поэтический текст, глагол, категория склонения, идиостиль.

Olexandra Ohrynczuk. THE WORK IS DESIGNED TO STUDY LINGUO-POETIC AND TEXT-LINGUISTIC FEATURES OF VERBS AND VERB ITERATIONS IN THE POETIC TEXTS OF M. BAZHAN AND I. DRACH

Linguostylistic verb potential as lexicogrammatical word class, which has detailed system of personal-methodical and kind-time morphological forms was analyzed in the article; figurative and expressive features of verbal categories of manner was tracked in the poetic texts of M. Bazhan and I. Drach; certain writers' priorities in use of one or another verbal form were revealed.

Key words: poetics, poetic text, verb, the category of mood, idiostyle.

Дієслово як лексико-граматичний клас слів є одним із найважливіших структурних елементів граматично організованого висловлення, а тим самим і мови та її комунікативної

функції. Здебільшого лінгвісти вказують на особливе значення дієслова в загальній граматичній системі мови (І. Вихованець, К. Городенська, В. Горпинич, А. Грищенко, І. Арнольд, О. Бондарко, О. Ісаченко, М. Жовтобрюх, М. Плющ та ін.).

Стилістичний потенціал дієслів міститься в їх семантиці і в розгорнутій системі морфологічних форм – способових, часових, тому що більшість дієслів має по шість форм у теперішньому і майбутньому часах недоконаного й доконаного видів, по три форми в наказовому способі, по чотири форми в минулому часі і в умовному способі.

Дослідники поезики неодноразово звертали увагу на функціональні можливості дієслова як частини мови, здатність передавати енергію образного руху в творі, відтворювати тривалість процесу, моментальність дії тощо.

Метою цієї статті є простежити, яку роль відіграє дієслівна категорія способу в структурній організації поетичних текстів М. Бажана та І. Драча.

Граматична категорія способу, що є близькою до дієслівної категорії часу, відкриває інші грані поетичного тексту, наповнюючи його якісно новим онтологічним змістом, енергетикою авторського світосприймання. У художньому тексті способові форми дієслів набувають експресивності й емоційності. Висока частотність використання поетом того чи іншого способу накладає відбиток на внутрішню структуру вірша, впливає на реципієнта.

У статті до категорії способу підходимо з погляду традиційної граматики і кваліфікуємо її як тричленну, що включає насамперед дійсний, наказовий та умовний спосіб.

Дійсний спосіб означає реальні дії, що відбуваються в різній часовій площині. Простежимо це на прикладах із поезій І. Драча й М. Бажана: Коли бувають ночі світлі, / Тоді світляють світлячки [3, с. 184]; Вони бігли небесами / Й цілувались голосами [5, с. 30]; Чуєш добрих друзів клич? / Бачиш усміхи облич... [2 (2), с. 66]; Серце радо затремтіло, / Як почув я тихий дзвін [2 (3), с. 103].

Дійсному способу властиві описовість, конкретизація, спрямованість на об'єкт, відношення до певного суб'єкта (особовість) тощо. Дієслова дійсного способу часто творять канву в поетичних творах І. Драча та М. Бажана: Ми вглядаємося, ми це бачимо, / Розумієм і тлумачим це [3, с. 153]. У цьому контексті з поезій І. Драча дія, виражена дієсловами дійсного способу, конкретизується: стосується певного суб'єкта (ми вглядаємося, ми бачимо), спрямована на відповідний об'єкт (розумієм і тлумачим це).

У вірші М. Бажана дійсний спосіб характеризується розповідно-описовим характером, виконує функцію занурення реципієнта в художній часопростір: Важкою зморшкою напнувся владний м'яз, / Обняв краї спокійнії, безлюднії [2 (1), с. 76]; Осінь скиглить у повітрі, / Розшумілось поле золотим потопом [2 (1), с. 53].

Форми наказового способу можуть виражати наказ, заклик, розпорядження, заборону, прохання, бажання, пораду, запрошення, дозвіл, команду та ін.

Наказовий спосіб у художньому творі виконує апелятивну функцію. Йому властиве конкретне суб'єктно-об'єктне звернення – наказ, заклик, застереження, прохання, побажання тощо. Саме тому до цього способу досить часто звертаються при написанні поезій і М. Бажан, і І. Драч, передаючи особливу смислову експресію та напругу. Форми наказового способу дієслів у досліджуваних текстах можуть виражати: наказ: Тож мечем харалужним, не шилом / Бий мене, щоб отямився я [5, с. 28]; Пильнуй, стерничий! Вітер кружить тут, / І гостру хвилю зводить Тарханкут [2 (2), с. 17]; прохання, пропозицію: Скиньте з Шевченка шапку. Та отого дурного кожуха. / Відкрийте в нім академіка [5, с. 60]; побажання: Тож ставай до хороводу / І за піснею народу Далі йди в святкову ніч / Щастю власному навстріч [2 (2), с. 66].

Модальне значення наказового способу неоднаково виявляється в дієсловах недоконаного й доконаного виду. Видові форми наказового способу служать засобом вираження різних експресивних відтінків. Так, при вираженні заклику у вірші «День» М. Бажан використовує дієслова недоконаного виду в наказовому способі: Живи, життя безсмертне! / Живи, священна славо / Людей, які зродились, / Щоб смерть перебороть! [2 (1), с. 172].

Дієслова недоконаного виду в наказовому способі означають менш категоричні накази. У поетичних творах І. Драча вони частіше виражають прохання, пораду: Беріть сонця – кладіть мені серця, / Як мідяки з осугою-турбою [3, с. 36].

Дієслова доконаного виду в наказовому способі означають категоричне прохання, наказ: Віялом прикрившись, владарка свавільна / Зором наказала: – Підійди. Я жду [2 (2), с. 10]. Тут форма наказового способу доконаного виду виражає наказ, спрямований на результат, тому він носить категоричний характер.

У поезії знаходимо й інші випадки, коли імперативні дії залежать від особи, ситуації, інтонації тощо. Наприклад: Співай, як причинний, / крутись, як пророк, / Смердючий і злий недоноску! [1, с. 96]. Синтетичні форми наказового способу і М. Бажан, й І. Драч уживають тут при негативно-маркованих звертаннях, які уточнюють, конкретизують їх. В обох випадках маємо окличні речення, що посилює наказ.

Категоричність наказу, поради, спонукання підсилює препозиція займенника. Вживання займенників разом із дієсловами в наказовому способі характерне для поетичних текстів обох поетів: А ви, орли, летіть в своє поліття / І не розгойдуйте небесну віть... [3, с. 382]; / Ви ... дивіться, як розважаюсь я – / міський сутенер та махляр на карти! [2 (3), с. 58].

Більшим ступенем категоричності в досліджуваних текстах, як і в мові загалом, наділені форми другої особи наказового способу: Так сила в ньому клекотала зла: / «Бери й пиши – шалій пером орла!» [3, с. 13]; Затям собі і стверди це життям [4, с. 79]. Меншим – першої особи множини, що виступає як форма заохочення ще когось до дії: Рушаймо! Шляхом, засланим дощем,... / Рилеева й Бестужева листи, / Сховавши під плащем [2 (2), с. 37].

Посилення категоричності наказу засвідчують передусім форми другої особи однини наказового способу, уживані стосовно багатьох осіб. Наприклад, у М. Бажана: Хай вітер у вічі, / Умри – не стій!.. Команд не ждіте! Хто став – пристрелю! [1, с. 18].

За допомогою аналітичних форм виражаються значення третьої особи однини й множини та першої особи однини: – Хай грізно посіче очима! / Хай в прірву підштовхне плечем! [1, с. 149]; Нехай осколки рицуть знавісніло... [4, с. 174]; Нехай... Добреду! Допалаю! Доп'ю! [1, с. 97]. В останньому прикладі розташування дієслівних форм доречно тоді, коли автор хоче звернути увагу на почерговість, послідовність дій.

Знаходимо, причому частіше в І. Драча, і приклади вираження значення наказового способу інфінітивом. Нерідко це створює ефект ненав'язливого прохання-пригадування (у сполученні з модальними словами): Треба ж зайти до Скромності, / Послизнувшись на пам'яті... [3, с. 110]; Ви – Джоконда, / Яку треба вкрати! [2 (3), с. 48]. Такі контексти мають експресивний характер, забезпечують оригінальність поетичного тексту.

Волевиявлення автора у конкретних комунікативних ситуаціях може набувати різних модальних значень, утілених часто в інфінітивних реченнях, зокрема :

– побажання: Ти збожеволіла. З лахміття ляльку ти / Несеш – куди? Хіба в психіатричку? / Знайти тебе, од пекла вберегти! [2, с. 31];

– заклик: Розвести ті ножі – оті вогні [2, с. 64];

– повеління: Бути негру не рабом, а бійцем... [2 (1), с. 58];

– наказ: Перо – це наша чорна доля, / Все обійти і все знайти! [5, с. 5].

У М. Бажана наказ, спонукання до дії (часто звернені до самого мовця), нерідко висловлені в особливо різкій формі, підсилюються використанням частки не: Не бліднути, не скніти, не здригаться – / Стоять, як суд! Як войовник, стоять! [2 (1), с. 287]. Уживанням інфінітивної форми на -ть, властивої художній мові, письменник досягає особливої образності, ритму.

Значення наказового способу виражається також поєднанням інфінітива із спонукальними частками давай, дай: Ведеться так, як ведеться! / Дай мені бути при мені [4, с. 150].

Загалом більше часток виявлено у поетичних текстах М. Бажана. Зокрема, автор використовує частки ж (же) (для підсилення наказу), -но (для вираження нетерпіння, настійливого прохання), а також хай (нехай) (для творення традиційних аналітичних форм третьої особи однини і множини наказового способу). Пор.: Рубай же ланцюги, / Зривайся із

причалу... [2 (1), с. 95]; Шматуй же крок, труси людей ти, / Кохання механічний знак! [2 (1), с. 93].

Частка -но, крім того, може надавати формам наказового способу також відтінку інтимності або фамільярності: О, слухай-но мене! / Похмурий біль застиг в очах, / Що так життя мине [2 (1), с. 51].

Форми наказового способу з часткою хай (нехай) вживаються для вираження спонукання. У поезіях М. Бажана за допомогою неї об'єктивуються побажання, наказ: Він може зродити! Хай, гинучи, зродить, / А потім змією з хвоста себе з'їсть. / Хай здохне, хай змерхне, хай згине! [2 (1), с. 121].

Особливе місце в системі форм наказового займають сполучення частки дай (давай) (із походження форми другої особи однини наказового способу дієслова давати) з особовими формами дієслів або інфінітивом, вжиті для вираження прохання: Дай я зіпрусь на тебе, вирвусь із смерті й муки [2 (2), с. 118] або Дай одійти на дозвіллі, / Ходити по вогкому зіллі... [4, с. 150].

І. Драч частку не вживає для заперечення дії чи застереження: Не стріляй тільки. / Сам я прийду... [3, с. 184]; Звіряйте всі фази і клеми, / Та не руште правічну різьбу, / Бо встануть скажені проблеми, / Як цунамі у вашу добу [5, с. 394]; частку -но – для пом'якшення наказу: Димище пурхало, хоч у ньому смаку не було. / Йди-но до мене, ходи-но, лети-но... [4, с. 277].

За допомогою частки хай (нехай) в поезії І. Драча, як і в текстах М. Бажана, реалізується спонукання, часто з відтінком побажання: Хай сіє зерна скрізь метка рука, / І в океан добра тече ріка [3, с. 293]; Хай світить світел світ мені... [3, с. 185]. Таке нагромадження спільнокоренових слів в останньому прикладі світить світел світ підсилює художньо-образну та асоціативно-сміслову канву твору.

Спонукальну частку давайте (із походження форма другої особи множини наказового способу дієслова давати) І. Драч використовує для вираження заохочення: Давайте не соромтесь. / Це наш гість Вальтер Функе з НДР [3, с. 204], а за допомогою частки бодай вносить розмовний відтінок: Отож притулись до її чистоти – / Бодай на краплину осяєшся ти! [4, с. 271].

У досліджуваних текстах близькість до наказового способу виявляють форми майбутнього доконаного часу, вжиті в значенні «наказу в легкій формі», зокрема в І. Драча: Ми чорні гори перегорнем, / Ми вдарим серцем в мур зажур, / Ми розквітаємося з горем / На рівні вічних партитур! [3, с. 35]. Тут дієслова вказують на почерговість дій. Порівняймо в М. Бажана: Ходімо – ганьба нас, як псів, виганя, / Рушимо в мандри удвох! [1, с. 97]. Перше дієслово вжите в наказовому способі, друге – набуває такого значення.

Помітною образністю у творчості М. Бажана та І. Драча характеризуються контексти з формами умовного способу.

М. Бажан, використовуючи форми умовного способу, стверджує бажаність дії. Часто у препозиції до дієслова умовного способу письменник розміщує займенники, що вказують на суб'єкта дії та її особистісний характер: Я жив би двічі і помер би двічі, / Якби було нам два життя дано [2 (1), с. 145]. За допомогою образно-символічної антонімічної пари, вираженої дієсловами в умовному способі жив би – помер би, яка проектується на прислівниковий повтор двічі, автор досягає бажаного стилістичного ефекту.

В іншому творі, вживаючи конструкцію «інфінітив + модальне дієслово змогли в умовному способі», М. Бажан вказує на можливість / ймовірність дії, активує нотку впевненості: І ми двічі умерти змогли б / За чорний вугіль, за чорний хліб, / За чорні натруджені руки / Ми двічі умерти змогли б [2 (1), с. 60]. Реалізований у поезії повтор надає оповіді динамічності. Розглянуті вище форми умовного способу кваліфікують як особові.

Водночас досліджуваним текстам, як і українській мові, властиві й неособові форми, утворені поєднанням інфінітива з часткою б. У Бажанових текстах за допомогою них виражається вірогідність дії, ненав'язливе, некатегоричне бажання: Стогоном скорчити б ребра, / Розчавити б серце в руках [2 (1), с. 49]; Криком би груди роздерти, / Роздряпати зойком ніч [2 (1), с. 45].

Подібні значення реалізують форми умовного способу і в творчості І. Драча. Насамперед письменник уживає їх на позначення бажаної, але не реальної дії: Краще б таке було восени [3, с. 375]. Як і М. Бажан, І. Драч уводить у речення з формами умовного способу займенники, розміщуючи їх у препозиції до дієслова: Світе мій кричаний, в білу югу / Ми б задубіли на паморозь світлу... [3, с. 296].

Проаналізовані приклади з поезій І. Драча демонструють також препозитивне розміщення стосовно дієслова частки б, що меншою мірою властиве текстам М. Бажана. Контексти, в яких частка б знаходиться у препозиції до дієслова, характеризуються більшою виразністю, образністю. Вживання її після займенника підсилює його функціональне навантаження.

Особливою експресією позначені контексти, де частка би (б) стоїть у постпозиції та в препозиції до дієслова: Я випив би небо до денця, співом шалів би крилато, / Журу перепив би зором, а в зір би взяв зір на сто гін... [3, с. 169].

Вживання неособових форм умовного способу засвідчує приклад із вірша І. Драча «Цвіте мигдаль»: Ущелиною щільною / По снігу березневому / Пройти б, шмигнути б вихором... [4, с. 191]. За допомогою інфінітивного речення з часткою б експлікується бажана дія.

Виявлені також випадки транспозиції способових форм. Наприклад, М. Бажан у поезії «Імпровізація» із циклу «Міцкевич в Одесі» використовує форму умовного способу в значенні дійсного для вираження ввічливого прохання: – Даруйте, хотів би я змовити слово, / Пробачення випросивши наперед [2 (2), с. 15].

Трапляються контексти, в яких форма умовного способу вживається для вираження послабленого значення наказовості: Дівочий голос з другої кімнати / Відповідав стурбовано: – Іду, / Чи ти не міг би, Остапе, заждати? [2 (1), с. 133].

Отже, розглянувши естетичну природу дієслівної категорії способу в поетичних текстах М. Бажана та І. Драча, можна зробити певні висновки. Зокрема, у творчості обох письменників переважають форми дійсного способу, виражені дієсловами в різних часових значеннях. Дія дієслів у дійсному способі конкретизується стосовно суб'єкта та об'єкта.

Щодо наказового способу, то в М. Бажана для вираження прохання, поради вживаються дієслова недоконаного виду, а дієслова доконаного виду здебільшого реалізують категоричний наказ, натомість у Драчевих текстах у наказовому способі переважають дієслова доконаного виду, які, проте, нерідко виражають наказ у пом'якшеній формі.

Активну участь у творенні форм наказового способу виявляють частки хай (нехай), не, ж (же), -но та ін., які вносять відповідний експресивний відтінок. М. Бажан часто уживає частки же, -но для підсилення наказу, вираження нетерпіння, настійливого прохання, І. Драч за допомогою часток увиразнює спонукання, пом'якшує наказ.

Поширеними у творчості обох письменників є також форми умовного способу, які виражають ввічливе побажання, прохання.

Використання різних способових форм дієслова в поетичних текстах М. Бажана та І. Драча демонструє унікальність стилю обох письменників, визначає особливості авторського світовідчуття, інтенсифікує та естетично збагачує текст, підсилює його комунікативну функцію та діалогічність.

Опрацювання лінгвопоетичної проблематики на матеріалі поетичних текстів відкриває перспективи подальшого лінгвістичного та літературознавчого дослідження у цій царині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан М. П. Політ крізь бурю: Вибрані твори / М. П. Бажан; вст. сл. І. М. Дзюби. – К.: Криниця, 2002. – 608 с.
2. Бажан М. Твори у чотирьох томах / М. Бажан. – К.: Дніпро, 1974–1975.
3. Драч І. Анатомія блискавки: поезія, проза / І. Драч. – Харків: Фоліо, 2002. – 509 с.
4. Драч І. Ф. Вибрані твори: в 2 т. / І. Ф. Драч; вст. ст. А. Ткаченка. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2011. – Т. 1. Вірші. Поєми. – 608 с. – (Бібліотека Української Літературної Енциклопедії: вершини письменства).
5. Драч І. Крила: поезії / І. Драч: Фоліо, 2001. – 74 с.

6. Дудик П. С. Стилїстика української мови: [навч. посїбник] / П. С. Дудик. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – 368 с.
7. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська / [за ред. І. Р. Вихованця]. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
8. Горпинич В. О. Морфологія української мови: [підручник для студентів вищих навчальних закладів] / В. О. Горпинич. – К.: ВЦ «Академія», 2004. – 336 с.

Стаття надїшла до редакції 11.11.2014 р.

УДК 811.161.2 `373.7

Тетяна Осїпова

(Харківський національний педагогічний
унїверситет ім. Г. С. Сковороди)

НЕВЕРБАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ КОМУНІКАЦІЇ ЯК МОВНО-КУЛЬТУРНИЙ КОД НАЦІЇ І СКЛАДОВА ПОРТРЕТУ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ (на матеріалі «Співомовок» С. Руданського)

Стаття присвячена проблематиці невербальної комунікації як однієї з малодосліджених, позбавленої національної концепції галузі комунікативної лінгвістики. Грунтуючись на досягненнях попередників та на власних спостереженнях, авторка робить спробу актуалізувати термін «вербалізація невербаліки» в дослідженні художніх текстів з метою виявлення процесів інтерпретації смислів, мотивованих системою комунікативних ситуацій, окреслити національно специфічні риси міжособистісного спілкування, поглибити теорію мовної особистості з урахуванням невербальної компетенції. Аналізуючи паралінгвальну складову текстів С. Руданського, визначаємо її насамперед як майстерно використаний засіб творення комічного, що містить мовно-культурний код нації і проектує перспективи її вивчення з метою поглиблення теорії й практики мовної особистості та лексикографії.

Ключові слова: невербальна комунікація, вербалізація невербаліки, інтерпретація смислів, національно специфічні риси міжособистісного спілкування, невербальна компетенція, теорія і практика мовної особистості, мовно-культурний код нації.

Татьяна Осипова. НЕВЕРБАЛЬНЫЕ ПАРАМЕТРЫ КОММУНИКАЦИИ КАК ЯЗЫКОВО-КУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ И СОСТАВЛЯЮЩИЙ КОМПОНЕНТ ПОРТРЕТА ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ «СПИВОМОВОК» С. РУДАНСКОГО)

Статья посвящена проблематике невербальной коммуникации как одной из малоисследованных, лишенной национальной концепции сферы коммуникативной лингвистики. Опираясь на научные достижения предшественников и на собственные наблюдения, автор предпринимает попытку актуализации термина «вербализация невербалики» в исследованиях художественных текстов с целью выявления процессов интерпретации смыслов, которые мотивируются разнообразными коммуникативными ситуациями, определения национально специфических черт межличностного общения, углубления теории языковой личности в проекции на невербальную компетенцию. Анализируя паралингвальную составляющую текстов С. Руданского, определяем ее прежде всего как мастерски использованный способ создания комического, который содержит языковой и культурный код нации, а также проектирует перспективы ее изучения с целью углубления теории и практики языковой личности и лексикографии.